

İSLAM EKONOMİ BİLİMİNE İHTİYAÇ VAR MI?*

M. Umar Chapra**

Tevhit Ayengin***

Eğer İslam'ın modern vicdanları aydınlatmada yararlı bir bakış açısını sağlayabilecek kapasitede olduğu gösterilebilirse, o zaman sadece Müslümanlar değil bütün insanlık bu durumdan kazançlı çıkacaktır. (Marshall Hodgson, 1977, III, 441)

Köktenci siyasi eğilimlerin hayli belirgin olduğu İslam dünyasının dışında, global politik alan, siyasi eylemin ana gayesi olarak, öncelikle tüketime göre şekillenen ve bireyin kişisel hazzını ilk amaç olarak vurgulayan retorik ve değerlerce belirlenmiştir. (Zbigniew Brzezinsky, 1995, 53)

Anahtar kelimeler: İslam ekonomisi, Ekonomi bilimi, Vizyon, Dünya görüşü, Metot

1. Giriş

Modern ekonomi düşüncesini yönlendiren geleneksel ekonomi bilimi, bir asrı aşkın uzun ve düzenli bir büyüme sürecinden sonra iyi biçimde geliştirilmiş ve kapsamlı bir bilim haline gelmiştir. Sayısız dergi, kitap ve araştırma raporlarının basımından da anlaşıldığı gibi, bu alandaki gelişmeler, dünyanın her tarafında kesintisiz olarak sürmüştür. Şahıslar, üniversiteler, araştırma organizasyonları ve hükümetler bu gelişim sürecinde aktif olarak görev üstlenmişlerdir. Batı endüstri toplumlarında uzun bir zaman dilimini kapsayan hızlı gelişmelerin sonucu olarak oluşan kaynaklar, bilim adamlarına araştırmalarını sürdürmelerine imkan sağlamıştır. Bu durum, bilgi için büyük bir araştırma alanı olan Batı'yı cazibe merkezi haline getirdi; araştırmacılar titiz bir şekilde çalışmayı arzuluyorlar ve yaratıcı çalışma hem prestij sağlama bakımından hem de parasal açıdan ödüllendirilmektedir.

* Orijinal adı "Is it necessary to have Islamic economics" olan bu makale, *The Journal of Socio-Economics* (29/2000) adlı derginin 21-37. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

** Dr. Chapra, Suudi Arabistan Monetary Agency'de (SAMA) danışmanlık yapmaktadır. Bu makaledeki görüşler SAMA'nın resmi görüşlerini yansıtmamaktadır. Bu makale, ağırlıklı olarak, yakın zamanda çıkacak olan *The Future of Economics: An Islamic Perspective* adlı kitabımın girişinde ve diğer iki bölümünde yer alan görüşlere dayanmaktadır.

*** Yardımcı Doçent Doktor, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı. tayengin@hotmail.com

Buna karşılık, İslâm ekonomi bilimi yeniden dirilişini son otuz-kırk yıldan bu yana yaşamaktadır. Gelişiminde görev üstlenen şahıs, üniversite, hükümet ve araştırma organizasyonlarının sayısı nispeten çok azdır. Çünkü, Müslüman ülkelerin çoğu fakirdir ve gelişmenin daha ilk aşamasında araştırmaları desteklemekte kullandıkları kaynaklar yetersizdir. Hatta Müslüman ülkelerdeki bazı hükümetler, siyasi sorumluluk ve sosyo-ekonomik adalet anlayışları açısından İslâm'ın yeniden dirilişini, varlıkları için bir tehdit olarak kabul etmektedir. Bu yüzden onlar İslâmî sosyal bilimlerin gelişimi için herhangi bir moral ve maddi destek sağlama hususunda isteksiz davranmaktadırlar.

Ortada bu denli gelişmiş bir formda gelenekselleştirilmiş ekonomi bilimi varken, ayrıca İslâm ekonomi bilimine gerek olup olmadığı kaçınılmaz bir sorudur. Bu soru özel bir önem taşır. Çünkü, her iki disiplinin konuları neredeyse birbirinin aynıdır: sınırlı kaynakların sınırsız kullanımlar arasında dağıtım ve paylaşımı. İslâm ekonomi bilimini geliştirme çabaları eğer, geleneksel ekonomi anlayışınca realize edilemeyen bir amacın gerçekleşmesine yönlendirilirse, bu durumda o meşruiyetini kanıtlamış olacaktır. Tahlilde bulunmak için kullanılan değişkenler bütünü ortak ve kaynakların dağıtım ve paylaşımında kullanılan mekanizmalar ve yöntem farklı ise, İslâm ekonomi bilimini oluşturma çabasına duyulan ihtiyaç daha da aktüel olacaktır.

2. Vizyon

İnsanın rasyonel her eylemi, çoğunlukla, bir amaç içerir ve bu amaç, genellikle insanın yapısını belirler, diğer aktivitelerinde onu farklılaştırır ve performansını değerlendirmede yardımcı olur. Sorulabilecek ilk soru, kaynakların dağıtım ve paylaşımını araştırmanın amacının ne olduğudur. Eğer kaynaklar sınırlı olmasaydı bu tür bir soruya ihtiyaç olmayabilirdi. Halbuki, kaynaklar sınırlıdır ve toplumdaki bütün fertlerin ve grupların tüm taleplerini karşılamaktan uzaktır. Böylece biz, hangi kullanımlar, kimin talepleri seçilmeli ve seçim nasıl yapılmalı türünden, kafa karıştıran sorularla karşılaşmaktayız. Bu soruya verilebilecek en basit bir cevap, muhtemelen, toplumun vizyonunu realize edecek bir tarzda onların kullanılması şeklinde olabilir. Vizyon kavramı, gelecekte olması arzulanan şeyler hakkında bir toplumun hedefinin ne olduğunu deyimlemektedir. Bu, toplumda olması arzulanan bir dizi hedefleri içerisine alabilir. İlerlemeyi arzu eden toplumlarda bu hedeflerin tümü birlikte bir kılavuz yıldız ve yön belirleyici olarak hizmet etmektedir. Bu, toplumun çabalarını ve enerjilerini arzulanan istikamete yönlendirmede yardımcı olur ve böylece bunların boşa harcanmasını en aza indirir. Vizyon tam anlamıyla realize edilemez. Bununla birlikte, gelecekte de bu inancı sürekli canlı tutmak suretiyle, vizyonun gerçekleşmesi için

mücadele konusunda toplumun ısrarını sürdürmesi temine yönelik telkinde bulunma durumu sürdürülebilir.

Farklı toplumlar, farklı vizyonlara sahip olabilirler. Bununla beraber bütün toplumlarda ortak gibi görünen bir yapı vardır. Bu ortak yapı, insan yararını gerçekleştirme hedefidir. Ancak insan yararı, birçok ekonomist tarafından kullanılan bir terim olsa da (Oswald vd., 1997) o, tartışmalı bir terimdir ve birkaç şekilde tanımlanabilir. O, manevi içeriği tamamen ihmal edilerek, sadece maddi anlamda veya her iki yönü de dikkate alınarak tanımlanabilir. Benimsenen yarar tanımlamasına bağlı olarak, toplum tarafından kıt kaynaklardan amaçları doğrultusunda üretilmekte olan mal ve hizmetlerin birbirinden tamamen farklı bir şekilde düzenlenişine ihtiyaç duyulabilir. Bu durum, dağıtım ve paylaşımda farklı mekanizmalara götürebilir.

Eğer yararı, sadece maddi ve hedonist bir anlamda tanımlamak uygun olsaydı, bu durumda ekonomi biliminin çıkarıcılığı savunması ve serveti olabildiğince artırmayı, maddi zevkleri ve duygusal tatmini öne çıkarması tamamen mantıklı olurdu. Çünkü zevkler ve duygusal tatmin şahsi haz ve tercihlerle bağlantılıdır. Değer yargıları, bireylerin istedikleri her şeyi özgürce yapabilmeleri hususunda alacakları kararları sınırlamaktadır. Kendi haz ve tercihleri doğrultusunda bireylere maddi zevk ve duygusal tatmin sağlayan bütün mal ve hizmetler kabul edilebilir hale gelebilir. Tarafsız pazar güçleri, bu durumda, kaynakların dağıtım ve paylaşımını gerçekleştirmede yeterli kabul edilebilir. Üretilen servetin yeniden dağıtımı,¹ çıkarının peşinden koşma hususundaki bireysel özgürlükle çatışmadığı sürece önemli olabilir. Yine birey ve pazarın etkili bir biçimde faaliyetlerini icra etmelerine imkan tanımada gerekli olay hususların dışında yönetimlerin rolünün en alt düzeyde tutulması gerekebilir.

Öyleyse, yarar materyalist ve hedonist anlamı aşır, insani ve manevi hedefleri içerisine alacak bir şekilde tanımlandığında, ekonomi bilimi bu hedeflerin nedir ve nasıl gerçekleştirilebilir şeklindeki tartışmasından kurtulamaz. Bu hedefler, sadece ekonomik yararı değil aynı zamanda insanların kardeşliğini, sosyo-ekonomik adaleti, zihinsel huzur ve mutluluğu ve sosyal olduğu kadar ailedeki uyumu da içerisine almaktadır. Bu hedeflerin gerçekleşmesini test eden dinamiklerden birisi, sosyal eşitlik, kolektif yarar, tam istihdam, gelir ve servet dağıtımındaki adalet, ağır borç yükünden uzak ekonomik istikrar, yüksek enflasyon oranları, yenilenemeyen kaynakların meşru olmayan tüketimi

¹ Dağıtım (distribution) ve yeniden dağıtım (redistribution) terimleri arasındaki farklılıkların açıklanması gerekebilir. Dağıtım, pazar güçlerinin ilgi alanında otomatik olarak var olan kaynakların paylaşımını ifade etmektedir. Yeniden dağıtım ise toplumun, kendi dünya görüşünü somutlaştıran adalet anlayışına paralel olarak, pazar dışı veya diğer pazara ait olmayan yöntemleri bu paylaşımı değiştirmekte kullanmasıdır.

veya yeryüzündeki hayatı tehlikeye sokacak tarzda eko sisteme zarar vermek gibi hususların boyutları olabilir. Diğer bir test aracı da, toplum üyelerinin birbirlerini gözetme hususundaki sorumluluklarını yansıtmakta olan aile içi ve toplumsal dayanışmanın gerçekleşme biçimi olabilir. Özellikle çocuklar, yaşlılar, hastalar, savunmasızlar ve düşkünler veya en azından dağılmış aileler, suçlu çocuklar, suç ve sosyal huzursuzlukların bulunduğu durumlarda aile ve toplum dayanışmasının gerçekleşme biçimi bu hususu test etmektedir.

Ekonomi bilimi çok yönlü bir insan yararı tartışmasının içerisine girince, görev alanı daha geniş ve daha zor ve karmaşık bir hale gelebilmektedir. Kendisini sadece ekonomik değişkenlere yoğunlaştıramaz. En geniş anlamı ile insan yararını tanımlayan ve belirleyen ahlaki, fiziki, sosyal, siyasi, demografik ve tarihi faktörlerin tümünü dikkate almak zorundadır. Yine ekonomi bilimi, ‘tek hedefi servet ve tüketimi maksimize etmektir’ şeklindeki bir hedef varsayımını kabul ettiği durumlarda karşılaşmayacağı bir dizi yeni soruya da cevap verme mecburiyetindedir. Bu sorulardan birisi, çıkar eksenli bir anlayışın kapsamlı bir yararı gerçekleştirmede motive bir güç olarak yeterli olup olamayacağı veya bunun dışında da motive güçlere ihtiyaç olup olmadığı konusunda olabilir. Belirli davranış kuralları uygulanan ve belirli özellikleri bulunan pazarda, bütün bu amillere riayet edilirse bu tür bir yarar daha etkili bir biçimde gerçekleşebilir mi? Eğer durum böyle ise, o zaman bireysel davranışlara bazı sınırlamalar koyma hususunda baskı yapması gerekebilir. Bu durumda ise bireyler, arzuladıkları her şeyi diledikleri gibi yapabilme özgürlüğünden tamamen yoksun olabilirler. Bu noktada sınırlamaları kimin yapacağı ve bireysel özgürlüklerin haksız yere kısıtlanmadığının nasıl garanti edilebileceği şeklindeki sorular karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bireysel özgürlük, insan yararının gerçekleşmesinin esasıdır ve kabul edilen boyutların dışında ondan ödün verilemez.

Ayrıca, insan toplumunda bireysel ve sosyal sonuçlara etki eden bir çok kurum vardır. Pazar onlardan sadece birisidir. Diğerlerinden bazıları; aile, toplum ve devlettir. Aile muhtemelen, bunların en önemlisidir. Çünkü o, insanın pazar, toplum ve devlete katılımını sağlar. Aile, bütün bireyler için öncelikli eğitim ve öğretim yeridir. O, bireysel hazların, tercihlerin, şahsiyetlerin ve yerleşen davranış kalıplarının önemli bir bölümünün şekillendiği yerdir. Ailenin sağlıklı bir yapıya kavuşması ve orada dayanışmanın oluşması, büyük önem taşımaktadır. Eğer aile parçalanırsa, gelecek neslin selameti için ihtiyaç duyulan eğitimi gerçekleştirmek mümkün olabilir mi? Eğer çocuk eğitimi ihmal edilirse, bu durumda ekonomik, teknolojik ve askeri açıdan toplumsal

gelişme ve ilerlemeyi beklemek mümkün olmayacaktır. Çünkü ekonomi bilimi toplumun yükselme ve çöküşüyle yakından ilgilenmek zorundadır. Öyleyse ailenin toplumsal entegrasyon ve istikrarı sağlama konusundaki rolüne gereken önemi vermemek ne ölçüde gerçekçi bir davranış olur?

Eğer pazar, aile, toplum ve devlet insan yararını gerçekleştirmede bir bütün olarak ortak rol oynama hakkına sahipse, bu durumda da, şöyle bir soru ile karşılaşırız: Bütünlük içerisinde ve rollerinin etkin gücü diğerlerince engellenmeden, rollerini icra etmeleri nasıl sağlanabilir. Her bireyin kendi çıkarını ön plana çıkaracak bir tarzda davrandığı durumlarda pazara şiddetli bir şekilde ihtiyaç duyulsa da, herkesin aynı çıkarıcılık tarzı doğrultusunda davrandığı durumlarda aile, toplum ve devletin icra gücüne ağırlıklı ve düzenli olarak ihtiyaç olacak mıdır?

Bunlar yeni değil, sosyal olaylarla ilgilenen felsefeciler tarafından asırlardan beri dile getirilen problemlerdir. Bu düşüncülerden tamamına yakınının, kendi çıkarını gerçekleştirme düşüncesinin insan toplumlarındaki motivasyonlardan ve servet ve tüketimi maksimize etmenin ise amaçlardan sadece birisi olduğu görüşünü kabul ettikleri görülmektedir. Yukarıda ifade edilen manevi ve insani hedefler, eşit derecede önem taşımaktadır. Bu hedeflerden bazıları gerçekte, birbiri ile çatışma içerisinde olabilir ve dolayısıyla uzlaşma gerekebilir. Eğer bir toplumda servet ve tüketimi maksimize etmek birincil amaç olarak yerleşmişse ve toplumsal beklentilerin gerçekleşmesini sağlamak için bireyler kendi çıkarlarından özveride bulunmaya istekli değillerse, toplumda bu tür bir uzlaşmaya varmak mümkün olabilir mi?

Aile ve toplumun bulunduğu her yerde fedakarlık, büyük önem taşımaktadır. Araştırmalar pek çok anne babanın birbirine sıkıca bağlı olduğunu ve karşılıklı özveri ve işbirliğini kabul ettiklerini göstermektedir. Bundan daha büyük bir uyum ve istikrar, muhtemelen, aile içerisinde de bulunmaktadır. Çocukların bakımı da, anne baba açısından işbirliği ve çıkardan özveride bulunmanın daha üst bir düzeyde tutulmasını gerektirmektedir. Aynı şekilde sosyal uyum da, toplum üyelerinin birbiri ile işbirliği içerisinde olmalarını ve kamu yararı lehine ve fakirlerle savunmasızların korunmasına yönelik fedakarlıkta bulunmayı gerektirmektedir. Pazar ve siyasi organizasyonun söz konusu olduğu yerlerde bile fedakarlıkta bulunmadan kaçınılamaz. Rekabet, sosyal yararı korumada yardımcı olsa da, işletmeciler pazarda hile yaparak ve farkına varılması zor olan bir biçimde rekabeti engelleyerek haksız kazanç elde edebilirler. Aynı şekilde, her ne kadar demokrasi, kamu sorumluluğu ve basın özgürlüğü kamu yararının

korunmasına yardımcı olsa da, yine de yöneticiler, otoritelerini halkın yararını bir kenara bırakıp kendi şahsi çıkarları doğrultusunda kullanabilirler.

Öyleyse, zarar görmemeleri mümkün olan durumlarda bile fertleri, haksız davranışlarda bulunmaktan engelleyebilecek bazı motive edici güçlerin bulunması zorunludur. Yönetimin zorlayıcı gücü, etkili bir motivasyon sağlamaktadır. Bununla birlikte bu, toplumdaki haksızlıkları engelleyebilecek tek motivasyon güç olsaydı, uygulama maliyetleri çok yüksek seyredebilirdi. Kendi çıkarından özveride bulunmayı gerektirse bile, toplum üyelerine kabul edilen değerleri veya davranış kalıplarını istekli bir şekilde koruma, akitlerin yerine getirme ve bireysel çıkardan özveride bulunma, sosyal yükümlülöklere sadakatle riayet etme konularında, toplum üyelerini ikna edecek diğör bazı motivasyon güçlerle rekabeti, kamu sorumluluğunu ve yönetimin zorlayıcı gücünü desteklemek mümkün müdür?

Bu noktada, herhangi bir bireyin pazarda, ailede, toplumda ve yönetimde kendi çıkarından toplumsal yarar lehine neden fedakarlıkta bulunması gerekir, şeklindeki bir soruyla karşılaşmaktayız. Eğer ekonomi bilimi sadece çıkar konusuna yoğunlaşır ve çıkardan başka bir motivasyon gücüne yer vermezse, bu sorunun cevabını vermesi mümkün olamayacaktır. Eğer servet ve tüketimi en üst düzeye çıkarmak bir bireyin hayatında yegane amaç olursa, başkaları için fedakarlıkta bulunmaya gerek kalmayacaktır. Çıkar doğrultusunda hareket etmek izlenebilecek en iyi yol olabilecektir. Bu durumda aile sıkıntıya düşebilir, gelecek neslin kalitesi düşebilir ve hatta pazar ve yönetimin performansı sonuçta olumsuz yönde etkilenebilir. Öyleyse soru şu: Bireyler, sözleşme ve taahhütlerini makul bir düzeyde icra etmeye nasıl motive edilecek, kendisi sebep olmasa bile, başkaları tarafından rekabetin zarara uğraması veya diğörlerinin haksız kazanç elde etmeleri nasıl engellenecektir? Bu husus dinlerin, bireyin diğör insanlara, hayvanlara ve çevreye ilişkin ahlaki sorumluluklarının neler olduğunu gösteren davranış kurallarını oluşturarak ve bu dünyadaki çıkarı zedelense bile inananlarını bu kurallara riayete motive ederek cevaplamaya çalıştığı bir sorudur. Bu hususta başarılı olup olmadıkları farklı bir konudur. Öyle ise ekonomi bilimi kapsamlı bir refahı gerçekleştirmeyi amaçlıyorsa, dini değerleri ve ortak motivasyon gücünü ihmal etmemelidir.

Bir toplum maddi anlamda ihtişamın zirvesine ulaşabilir, ama bireylerin ve toplumun moral yapısı zayıfsa, varlığını uzun süre devam ettirmesi mümkün değildir. Bu durumda, aile kurumu dağılabilir, medeniyetin devamı için gerekli olan yeni neslin korunması ve bakımı sağlanamayabilir ve sosyal gerilim ve ümitsizlik artabilir. Bu

sebeple refah kavramının maddi ve manevi yönleri birbirinden bağısız olarak değerlendirilemez. Aralarında yakın ilişki vardır. Aile içindeki daha üst düzeyde gerçekleşen uyum, pazarda iş gören daha iyi bireylerin çoğalmasına yardımcı olabilir, daha iyi sosyal uyum yönetimin gücünü daha iyi ileten ve gelişmeleri hızlandıran bir çevrenin oluşmasını sağlayabilir. Eğer bu durum gerçekleşirse, bireysel çıkara hizmet düşüncesi ve servet ve tüketimi en üst düzeye çıkarmaya yapılan vurgu, bazı boyutlarda sosyal yarara hizmet ve bütün insanların yararını en iyi şekilde gözetme lehine yumuşatılmış olur. Çıkar ve hedonist yapıya iyi bir tarzda uymaya hizmet eden bazı kaynak kullanımları, toplumdaki bütün fertlerin ihtiyaçlarını yerine getirme hususunda ve buna bağlı olarak ailenin gelişiminde ve sosyal uyumda daralmalar oluşmasına götürebilir.

Aşağıdaki kanıt, maddi ilerlemenin mutluluk ve sosyal uyumu artırmada tek başına yeterli olmadığını desteklemektedir. Richard Easterlin, on dokuz gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede yaptığı otuz araştırmadan sonra, “zengin ülkelerin genellikle, fakir ülkelere daha mutlu değillerdir,” sonucuna ulaşmıştır (Easterlin, 1973, 1995; Oslaw, 1997). Mutluluk ve uyumu oluşturmada, sosyal gerilim ve ümitsizlikleri ortadan kaldırmada ihtiyaç duyulan diğer bazı şeyler de vardır. Öyleyse ekonomi bilimi geniş anlamda yararlı ilgileniyorsa, tartışmalarını sadece maddi refahla sınırlayamaz².

3. Mekanizmalar

İnsan yararının tanımlanma biçimi, kaynakların dağıtım ve paylaşımında can alıcı bir faktördür. İnsan yararı kavramını tanımlama biçiminde farklılıklar bulunursa, bu durumda, bunu gerçekleştirecek mekanizmalarda ve metotta da farklılıklar olacaktır. Her toplumda veya ekonomik sistemde kaynakların kullanımını belirleyen üç önemli mekanizma vardır. Bunlar; süzgeçten geçirme, motivasyon ve sosyo-ekonomik ve siyasi yeniden yapılanmadır (Chapra, 1992, 213-233). İnsan yararını çeşitli şekillerde tanımlamak mümkün olduğu gibi onu filtreleme, motive etme ve sosyo-ekonomik açıdan yeniden yapılandırmada kullanılabilecek farklı mekanizmalara sahip olmak da mümkündür.

İlk önce, sınırlı kaynaklarla ilgili bütün bu farklı taleplerin manevi ve insani amaçları tehlikeye sokmayacak şekilde bir filtre içerisinden geçirilmesine ve bu kaynaklar hakkındaki bütün bu taleplerle onların temini arasında bir denge oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Filtrelemenin farklı yolları olabilir. Bunlardan üçü;

² İnsan yararını gerçekleştiren dinamikler konusunu ele alan eserlerin sayısı hızlı bir şekilde artmaktadır. Bu eserleri konu alan bir araştırma için bk. David Myers, 1993.

merkezi planlama, pazar mekanizması ve değer yargılarıdır (Chapra, 1992, 71-112). Sosyalist ülkelerin deneyimleri merkez planlamasının, maddi anlamda bile, filtreleme için etkili bir mekanizma olmadığını göstermektedir ve Küba dışında onların neredeyse hepsi günümüzde bundan vazgeçmiştir. Öte yandan, pazar mekanizması son derece güzel bir görev icra etmektedir. Mükemmel rekabetçi pazarlarda, arz ve talebin karşılıklı etkileşiminden geçerek oluşturulan fiyatlar, bir denge oluşturmak suretiyle kaynakların çeşitli kullanımlarını ayıklamaya yardım eder. Ancak, pazar mekanizmasının filtreleme için kullanımı hususunda karşılaşılan problem, bireylerin beğeni ve performanslarıyla ve pazar yerinde işletmelerin birbirlerini etkilemeleriyle bağlantılı birkaç pazar dengesinin var olabilmesidir. Genel olarak pazar dengesi, insani hedefleri gerçekleştiremeyebilir. Öyle ise, bireysel beğeni ve performansın arzulanan denge biçimine dönüşümüne yardımcı olabilecek diğer bazı mekanizmalarla, pazar sisteminin desteklenmesi istenebilir. Moral değerler, bu tür bir değişikliğin meydana gelmesine yardımcı olabilir mi?

İkinci olarak, eğer zorlama devreden çıkarılırsa, bu durumda bütün bireylerin en üst düzey performanslarını başarılı bir biçimde hayata geçirmelerini ve insan yararının arzulanan çeşidinin gerçekleşmesini engelleyecek bir tarzda kaynakların kullanımından kaçınmalarını motive ederek, arzulanan filtreleme türü sağlanabilir. Motivasyon, mesela fizik ilmiyle kıyaslandığında, ekonomi biliminde büyük önem taşımaktadır. Çünkü ekonomi bilimi, amaç gerçekleşmesini yönlendirebilecek olan standart bir tarzda davranabilen veya her zaman davranamayan insanla uğraşmaktadır. Her ne kadar rekabet, kamusal sorumluluk ve hükümet müdahaleleri sosyal yararı sağlamada yardımcı olsa da, kendi çıkarının hizmetinde olmak, etkiyi artırmak için kullanılacak güçlü bir motivasyon mekanizmasıdır. Hem pazar mekanizması hem de hükümet müdahaleleri bir moral yaptırımla desteklenirse, sosyal yararı daha etkili bir biçimde korumak mümkün olabilir mi?

Üçüncü olarak fiziki, sosyal ve siyasi çevre de, insan davranışlarını ve kıt kaynakların kullanımını etkilemektedir. Bütün yönleri dikkate alınarak tanımlanan kapsamlı bir insan yararı düşüncesinin gerçekleşmesini sağlayabilecek bir biçimde bireylere olumlu yönde etki eden ekonomik, sosyal ve politik değerler ve kurumlar oluşturarak, bu filtre mekanizması ve motivasyon sistemi desteklenmelidir. Bu durum, sosyo-ekonomik ve siyasi reformda yoğunlaşmanın gereğine neden olmaktadır.

Örneğin, eğer bunların tümünü yerine getirme gereği bir amaç olarak kabul edilir ve pazar güçlerinin işlevi otomatik olarak bunu sağlayamazsa, bu amaçları

gerçekleştirmek için bazı düzenlemelerde bulunmaya ihtiyaç duyulabilir. Eğer bütçe ile ilgili sınırlamalar devletin bu hususta önemli bir rol oynamasını engellerse, bu durumda aile ve toplumun bu yükü paylaşması mümkün olabilir. Öyleyse değerler veya aile ve toplumun yapısı, zamanla, bunları isteksizce yapma veya bu yükü paylaşmaktan aciz hale gelme şeklindeki bir değişikliğe uğrarsa, bu durumda ekonomi biliminin insani amaçların gerçekleşmesi için gerekli olan sosyo-ekonomik değişimin türünü tartışmaması mümkün mü? Onun bu şekildeki reddi, yaygın haksızlığa kutsiyet vermek anlamına gelebilir. Bunlar, maddi anlamda bile toplumun çöküşüyle sonuçlanacak olan, sosyal huzursuzluk ve gerilimi doğurabilir. Aynı şekilde, bir toplum değerlere sahip olsa bile, bireyler sahtekarlıktan, rüşvetçilikten ve diğer haksız kazanç şekillerinden kendiliklerinden uzaklaşabiliyorlarsa, suçluları kontrol edebilecek ve cezalandırabilecek etkili bir sistem mevcut değilse, bu durumda, bu tür uygulamalar bağımlılık yaratır ve kendi iç dinamikleri dışında kimseden destek görmeyen bu mekanizmalar zamanla ortadan kalkabilir. Kişiler, bu tür eylemleri icra etmekten ötürü kınanabilir, ancak bu sadece, kişilerin kendiliklerinden dürüst ve doğru olmalarını sağlayamaz. İstenmeyen davranışları gidermek, sadece nutuk çekmekle ve sosyo-ekonomik ve siyasi yeniden yapılanmayı içerisine alan kapsamlı bir reforma girişmeden mümkün müdür? Eğer bu tür yeniden yapılanmalara ihtiyaç duyulursa, destekleyici bir rol oynayan devlet olmadan bunlar gerçekleşebilir mi? Ekonomi biliminin gerekli olan değişikliğin biçimini ve devletin bu husustaki rolünü tartışmaktan kaçınması mümkün mü?

Ekonomi bilimi tarafından seçilen mekanizmalar arzulanan yarar kavramı ile uygunluk içerisinde değilse veya arzulanan yeniden yapılanmalar yoksa ya da gerçekleştirilemiyorsa, bu tür yararın hayata geçirilmesinde başarı sağlanamayabilir. Bu açıdan bakıldığında filtrelemeyi, motivasyonu ve arzulanan yararı gerektiren yeniden yapılanmayı sağlayan dinamikler, çarpıklık olarak isimlendirilebilir ve bu amacın gerçekleşmesine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunmayan veya bununla çatışan herhangi bir kaynak kullanımı; *verimsiz*, *gereksiz* ve *zaman israfına* neden olan bir çaba olarak kabul edilebilir. Devletin ekonomik hususlardaki rolü de, vizyonunu gerçekleştirmek için ihtiyaç duyduğu filtreleme biçimi, motivasyon ve yeniden yapılanma tarafından belirlenmiş olabilir.

4. Dünya Görüşünün Rolü

Ekonomi bilimince seçilen yarar kavramı, özellikle benimsediği filtreleme, motivasyon ve yeniden yapılanma mekanizmaları, temelde onun dünya görüşü tarafından belirlenmiştir. Dünya görüşünün cevaplamaya çalıştığı sorulardan bazıları

şunlardır: evren nasıl varoldu, insan hayatının anlam ve amacı nedir, insanın kullandığı sınırlı kaynakların nihai ve gerçek sahibi kimdir ve fertlerin ve ailelerin birbirlerine, fiziki ve sosyal çevrelerine karşı hak ve sorumlulukları nelerdir.

Bu soruların cevapları, insan düşüncesi ve davranışları üzerinde derin bir etki yapmaktadır ve bu farklı teorik usullere ve politik tanımlamalara sebep olmaktadır. Örneğin evrenin kendi kendine varolduğuna ve insanın hiç kimseye karşı sorumlu olmadığına inanılırsa, bu durumda onlar diledikleri gibi yaşamakta özgür olabilirler. Hayat felsefeleri, üretim ve tüketimi maksimize etmek için sadece kendi çıkarlarını düşünmekten ibaret olabilir. Onların refahının ölçüsü, bedensel mutluluk ve zihni başarı elde etme boyutları içerisinde kalabilecektir. Bu durumda, güçlü olanın hayatta kalması muhtemelen, en mantıklı davranış kalıbı olabilir. Değer yargılarının gerekçesi kalmayabilir ve filtreleme, motivasyon ve yenden yapılanma şeklindeki üç mekanizma, insan tarafından kendi akli ve deneyimlerine güvenerek tek başına geliştirilmiş olabilir.

Eğer insan Yüce Yaratıcı tarafından yaratılmışsa ve kullanmakta olduğu kaynaklar Yaratıcıya aitse, bu durumda insanlar otomatik olarak doğal bir kardeşlik bağıyla birbirlerine bağlıdırlar ve Tanrı'ya karşı sorumludurlar. Onlar bu durumda istedikleri her şeyi yapma hususunda mutlak özgürlüğe sahip değillerdir. Aksine, kıt kaynakları kullanmada ve kendi içlerinde ve çevreyle olan ilişkilerinde, zengin-fakir, beyaz-siyah, erkek-kadın, çocuk-yetişkin ayırımı yapmaksızın, bütün bireylerin yararını gerçekleştirmeye yardımcı olacak bir davranış içerisinde olmaları beklenebilir. Yine onlardan sadece maddi amaçları değil aynı zamanda insani ve manevi amaçları, özellikle sosyal uyumu ve ümitsizlikleri gidermeyi de realize etmeleri beklenir. Vahiy ve akıl filtreleme, motivasyon ve yeniden yapılanmalarda birlikte önemli rol oynamaktadır ve değer yargıları göz ardı edilmemelidir.

5. Metot

Ekonomi biliminin metodu da dünya görüşü tarafından belirlenmektedir. Metot kelimesi, sözlükte, belirli bir mantık silsilesi içerisinde arzulanan bir sonuca ulaşmak için bir disiplinde izlenen kuraları ve usulü ifade etmektedir (Blaug, 1980, xi; Caws, 1967, 339). Temelde metodun yaptığı şey, disiplinin bir parçası olarak önerilerin kabul veya reddi için ölçütler sağlamaktır (Blaug, 1980, 267; Machlup, 1978, 54). Atılan adımlar ve kabul ve ret için konan ölçütler bu sebeple, Caws'ın (1967, 339) da haklı olarak işaret ettiği gibi, araştırılan gayeyle yakından ilişkilidir.

Eğer güçlü olanın hayatta kalması kabul edilebilir bir davranış kalıbı olsaydı ve bireyler kendi servet ve performansları doğrultusunda dilediklerini yapmakta özgür olsalardı, bu durumda pazar güçlerinin sebep olduğu dağıtım ve paylaşım sorgulanamazdı. İnsani amaçlardan söz etmenin gereği kalmazdı. Ekonomi bilimi mevcut durumu olduğu gibi kabul edebilir, o konuda değer yargısında bulunmayabilir ve onu değiştirmek için öneri getirmeyebilirdi. Onun metodu bu durumda sadece, (olumlu ifadeler kullanarak) market güçlerince kaynakların dağıtım ve paylaşımının aktüel olarak nasıl gerçekleştirildiğini ortaya çıkarmaktan ve teorik olduğu kadar deneysel olarak bu tür dağıtım ve paylaşıma karışan farklı değişkenler arasındaki ilişkiyi, gelecekte olması istenenler konusunda önerilerde bulunmaya yardımcı olabilecek bir bakış açısıyla analiz etmekten ibaret olurdu. Ekonomi bilimi bu durumda, normatif rol oynamayan, katı bir pozitif bilim olurdu.

Eğer ekonomi biliminin amacı insani hedeflerin de gerçekleşmesine yardımcı olmaksa, bu durumda metod sadece tanımlamak, analiz etmek ve öneride bulunmak değil, aynı zamanda, aktüel sonuçlarla arzulanan hedefleri karşılaştırmak, ikisi arasındaki uçurumun sebeplerini tahlil etmek ve bireysel özgürlükleri gereksiz yere zarara uğratmadan bu uçurumun nasıl kapanabileceğini göstermektir. Öyleyse değer yargıları göz ardı edilemez. Çünkü vahyin amacı, bu tür değer yargılarının oluşumuna yardımcı olmaktır. Ona saygı gösterilebilir ve ekonomi bilimi hem vahye hem de akıl ve deneye dayandırılabilir. Öyleyse onun pozitif ve normatif fonksiyonları arasına aşılmaz duvarlar örmenin hiçbir haklı gerekçesi olamaz. Çünkü, her ikisi de birbiriye yakından bağlantılıdır ve birlikte onun var oluşunun ayrılmaz bir parçasını inşa ederler.

6. İslam Ekonomisi Biliminin Bağlantısı

Vizyon, mekanizmalar ve ekonomi biliminin metodu, dünya görüşünün mantıki bir sonucudur. Mevcut temel dünya görüşlerinin hiç birisi, ne tamamen materyalist ve hedonist ne de tamamen insan merkezli ve maneviyatçıdır. Buna rağmen, maddi veya manevi amaçları gözeterek yapmış oldukları vurgular arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Vurgudaki farklılık, bu toplumların ekonomi disiplinlerinde daha büyük farklılık olmasına neden olabilmektedir. Feyerabend (1993, 3) bu hususu, düşüncüyü kışkırtan *Against Method* adlı eserinin Çince baskısının girişinde şu ifadelerle, açıkça kabul etmektedir: “İlk dünya bilimi, pek çok toplum arasında cari olan bir bilimden ibaretti; onun çoğalmasa istenerek araştırmanın bir aracı olmasından vazgeçildi ve bir (siyasi) baskı grubu haline dönüştürüldü” (parantezler orijinal metne aittir). Birçok ekonomistçe birbirini tamamlayıcı olduğuna inanılan kurumsal ve geleneksel ekonomi

biliminin dünya görüşleri aynı olsa da (Blaug, 1985, 708-711), Nobel ödüllü profesör Douglass North buna katılmadığını şu şekilde ifade eder: “Kurumsal analizleri durağan neoklasik teori içerisinde tanımlamak, teorinin mevcut yapısında değişiklik yapmayı gerektirir. Fakat, yeni bir ekonomik değişim modeli tasarlamak, daha önce böyle bir model var olmadığı için, bütün bir teorik yapının inşasını gerektirir” (North, 1990, 112).

Öyleyse, dünya görüşlerinde ve yaklaşımlarda büyük farklılıklar mevcutsa, disiplinlerde daha büyük farklılıkların olması kaçınılmazdır. Bir disiplin sadece var olanları açıklamaya çalışabilir, değer yargısı oluşturmayı reddedebilir ve hayatın belirli bir yönünü realize etmek için sosyo-politik değişikliklerle ilgilenmeyebilir. Diğer bir disiplin, *olanı* kabul edilebilir bulmayabilir ve arzulanan sosyal vizyonu gerçekleştirmeyi amaçlar. Bu durumda o, bir nasıl ve ne doğrultuda vizyon gerçekleşebilir tartışmasından kaçınmayabilir. Bu ihtiyaç disiplinleri bütünüyle seçkin kılmaz. Farklı dünya görüşleri ve disiplinlerinin bu rasyonel ve dostça tartışmaları, her iki disiplinin özünü birbirine karıştırarak gerçekte daha da derinleşme ve genişlemelerini sağlayabilir. Böylece daha zengin ve daha iyi bir dünya oluşturulmuş olur. Feyerabend (1993, 5) bu sebeple, “her şeyi ile birbirin benzemek, eleştirel gücü bozar. Teorilerin artması bilim için yararlıdır. Yine tekdüzelik, bireylerin özgür gelişimini bozar.” görüşünü ileri sürmede haklıdır.

7. İslami Dünya Görüşü

Bu bizi, İslam ekonomi biliminin dünya görüşünün hakim ekonomiden önemli farklılıklar taşıyıp taşımadığı şeklindeki çok yerinde bir soruya götürmektedir. Çok temel dünya dinlerinin, özellikle İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudiliğin, dünya görüşleri arasında büyük benzerlikler olmasına karşın, aynı benzerliği İslam ile hakim ekonomi anlayışının dünya görüşü arasında bulabilmemiz mümkün değildir. Bu iki disiplinin dünya görüşleri birbirinden tamamen farklıdır. İslâm’ın dünya görüşü sekülerist, değer konusunda yansız, materyalist veya sosyo-Darvinist değildir. O daha çok bu doktrinin çizgisinde bir dizi düşünce temeline dayanmaktadır. İslâm, moral değerlere, insan kardeşliğine ve sosyo-ekonomik adalete özel bir önem vermektedir ve vizyonunu gerçekleştirmede yönetime ve pazar güçlerine bel bağlamamaktadır. Herkesin yararını gerçekleştirme şeklindeki vizyonunu hayata geçirmek için o, daha çok değerler, kurumlar, pazar, aileler, toplum ve devletin birleştirici rolünü bir bütün olarak değerlendirmektedir. O, pazar ve devletten kaynaklanabilecek haksızlıkları gözden uzak tutmadan, birey ve toplumunun bir reform içerisinden geçerek sosyal değişimi gerçekleştirmesine önemli vurgu yapmaktadır.

Temel İslâmî inanca göre, kainat ve insan da dahil içerisindeki her şeyin bir ve tek olan Allah tarafından yaratılmıştır. Bütün insanlar Allah'ın halifesi ve birbirlerinin kardeşidir. Kimsenin ırk, cinsiyet, milliyet, zengin ve fakir olma bakımında diğerine üstünlüğü yoktur. Onların bu dünyadaki ikametleri geçicidir. Son varılacak yer, Allah katında hesaba çekilecekleri ahirettir. Ahiretteki mutlulukları, bu dünyada bütün insanların mutluluğunun gerçekleşmesine yardımcı olacak tarzda bir hayat yaşayıp yaşamadıklarına, birbirlerine karşı sorumluluklarını yerine getirip getirmediğine bağlıdır□.

Bütün herkesin mutluluğunu ciddi bir biçimde etkileyen şeylerden birisi, Allah'ın bir emaneti olan kıt kaynakların kullanım biçimidir. Bu kaynakların yaratıcısı ve gerçek sahibi olan Allah, bu kaynakları kullanması ve birbirleriyle etkileşim içerisinde olması beklenen insanların bir yapı içerisinde hayatlarını sürdürürken uymaları gereken kesin değerleri, davranış kurallarını ve kurumları önceden belirlemiştir. Bu değerler sadece özel bir insan grubuna verilmiş değildir. Aksine (hepsi de insan olan) İbrahim, Musa, İsa ve son peygamber Muhammed'i□ de içerisine alan peygamberler halkasıyla tarih içerisinde farklı zamanlarda bütün insanlara gönderilmiştir. Bu yüzden İslâm'a göre, mesajı asırlardan beri kaybolmadan ve bozulmadan devam eden noktalarda vahye dayalı dinlerin değer sistemleri arasında bir süreklilik ve benzerlik bulunmaktadır.

Peygamberler sadece değerleri getirmediler. Onlar toplumlarını yeniden şekillendirmek için de mücadelede bulundular. Sosyo-ekonomik ve siyasi reform, bu yüzden İslâm mesajının ana hamlelerinden birisi olmuştur. Olanı kabul etmek ve bu vizyonun veya olması gerekenin gerçekleşmesi için mücadelede bulunmamak, mevcut haksızlıkların onayıdır ve onu değiştirmek için bir şey yapmamaktır. Bu tür bir duruş İslâmî dünya görüşü içerisinde savunulamaz. İnsanın görevi sadece bireysel olarak İslâmî değerlere göre hareket etmek değildir. Bunun yanında, bu değerler doğrultusunda toplumunun şekillenmesi için mücadele etmektir. Erdemli bir yaşamdan kastedilen de budur.

³ İslâm'ın dünya görüşünün temelleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Chapra, 1992, 201-212.

⁴ Kur'ân, Allah tarafından Ortadoğu dışındaki bölgelere gönderilen peygamberlere ilişkin bilgi vermemektedir. O peygamberlerin isimleri, bölgede yaşayan insanlara tanındık değildi ve Kur'ân bir ansiklopedi olarak tasarlanmadı. Bununla birlikte o, açıkça şunları ifade etmektedir: “Ve gerçekten biz her dönemde her ümmete peygamberlerimizi gönderdik.” (Nahl, 16/36), “Andolsun, senden önce de peygamberler gönderdik. Onlardan sana kıssalarını anlatacağımız kimseler de var, durumlarını sana bildirmediğimiz kimseler de var.” (Gâfir, 40/78).

Erdemli yaşam, bilindiği gibi, bireysel ve toplumsal yarar arasında bir dengenin oluşumunu ve mekâsidü-şerîa (şeriatın maksatları)nın uygulanmasını veya İslâm'ın vizyonunu temsil eden en önemli iki unsur olan sosyo-ekonomik adalet ve Allah'ın yarattıklarının tümünün refahını sağlamaktır⁵. Adaletsizlik, hakiki mutluluğun gerçekleşmesini engellemekten, gerilimi ve sosyal huzursuzluğu tırmandırmaktan, bireylerin yararlı şeyler ortaya çıkarma hususundaki cesaretlerini kırmaktan ve böylece gelişmeleri yavaşlatmaktan öte bir şey değildir. Hakim ekonomi bilimi çıkarıcılığa dayalı davranışların uygulamadaki hakimiyetinin bireylerden kaynaklandığını varsayarken, İslâm ideal davranışların uygulamadaki hakimiyetini kabul etmemektedir. İslâm, bazı insanlar ideal davranış kalıplarına göre hareket etse de, çoğu insanın bencillik ve özgecilik gibi iki uç davranış biçimi arasında bir yerlerde olabileceğine ve böylece ahlaki açıdan yükseliş için hem fertlerin hem de bireylerin rolleri konusunda bir mücadeleye ihtiyaç olduğuna inanmaktadır.

İslâm moral değerlerin yükseltilmesinde güç kullanımına karşı çıkmaktadır: “Dinde zorlama yoktur” (Bakara, 2/256) ve “De ki, Hak Rabbinizdendir. Öyleyse dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin” (Kehf, 18/29)⁶. O, daha çok özenli bir eğitim, mantıki kıyas ve dostça bir diyalog (Nahl, 16/125) ve bireyleri, doğru olanları yapmaya ve yanlış olanlardan kaçınmaya motive edecek bir çevre oluşturarak, ikna etmeye çalışmaktadır. Bu tek başına elbette, yeterli değildir. Bireyleri, kendilerine olduğu kadar başkalarına da yararı olabilecek şeyleri yapmaya ve başkalarına zarar verebilecek şeylerden kaçınmaya motive etmek için maddi ve manevi dürtü ve önleyicileri sağlamak gerekmektedir. İnsanların kendi çıkarlarını öne alarak birbirleriyle etkileşim içerisine girdikleri düzenli fonksiyonlar icra eden rekabetçi pazarlar, maksimum verimi sağlamada gereklidir. Ancak, rekabet belirli bir boyutta sosyal yararı güvence altına almaya yardımcı olsa da, her şeyi pazardan beklememek gerekmektedir. Çünkü bazı insanlar, sadece kendilerini zenginleştirmek için haksız kazanç elde etme araçlarını kullanabilirler. Bu yüzden yönetimler, bir takım hukuki düzenlemelerde bulunmaya ve bunları uygulamaya çalışmaktadırlar. Ancak, hangi tür bir uygulamanın doğru olduğu

⁵ İslâm'ın vizyonu veya mekâsiü-ş-şerîa' hakkında özlü bir tartışma için bk. Chapra, 1992, 7-9. Fıkıh ilminde mekâsiü-ş-şerîa'nın kapsamlı bir tartışması yapılmaktadır. Önde gelen temsilcilerinden bazıları şunlardır; el-Mâturidî (ö. 945), eş-Şâfi (ö. 975), el-Bâkillânî (ö. 1012), el-Cüveynî (ö. 1085), el-Gazâlî (ö. 1111), Fahrüddîn er-Râzî (ö. 1209), el-Âmidî (ö. 1234), İzzüddîn Abdüsselâm (ö. 1262), İbn Teymiye (ö. 1327) ve eş-Şâtîbî (ö. 1388). Bu konu hakkındaki modern tartışmalar için bk. Masud, 1977; er-Reysuni, 1992, 25-55; Nyazee, 1994, 189-268.

⁶ Kur'an birkaç yerde aynı mesajı tekrarlamaktadır. Mesela, “İnanmaları için insanları zorlayacak mısınız?” (Yûnus, 10/99), “Sen onlar üzerinde bir zorlayıcı değilsin. Tehdidimden korkanlara Kur'an'la öğüt ver.” (Kaf, 50/45).

şeklindeki bir anlayışa sahip olmadan hukuki düzenlemelerde bulunmak, mümkün değildir. Bu yüzden biz, değeri yadsıyan bir duruş sergilememeliyiz. Öyleyse, sadece hukuki düzenlemelere bağlı kalmak akıllı bir davranış olmayacaktır. Çünkü, hukuki düzenlemelere karşı hilelerde bulunulabilir ve daha etkili zorlayıcılara ihtiyaç olabilir. Eğer, kişilerin kendi kendilerini kontrol etmeleri konusunda daha etkili olabilecek bazı mekanizmalar varsa, insanları zorlayan dış etkenlerin görevi o oranda azalmış olacaktır.

İç kontrollerin iki kaynaktan geldiğine inanılır. Bunlardan birisi, insanın doğasında var olan iyilik duygusudur. İslâm inancına göre, Allah insanları fitrat üzere (Rûm, 30/30) yarattığı için, onlar yaratılış itibariyle iyidirler. Kişi her zaman kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmez. O, başkalarının yararını da gözeterek hareket eder, hatta bir ahlaki sorumluluk içerisinde kendi çıkarını başkaları için feda eder. İnsanlar özgür olduğundan ve davranışları baskı altında olmadığından, doğuştan gelen bu iyilik vasfını koruyamayabilirler ve doğalarına ters düşecek bir tarzda hareket edebilirler. Bu durum kendilerine ve toplumlarına zarar verebilir. Bu yüzden, uygun bir çevre kadar, özendirici ve engelleyen unsurları oluşturmak kaçınılmazdır. Problem, bu dünyaya ait maddi birkaç özendirici ve engelleyici unsurla bu konunun üstesinden gelmeye çalışılırken, bunların yetersiz kalabileceği ve adil bir uygulama olamayabileceğidir.

İç kontrolün ikinci kaynağı, ahirette karşılaşılabilecek olan mükafat ve cezaya inanmaktır. Eğer yanlış bir şey yapmaktan sakınır ve maddi çıkarımı başkaları için feda edersem, ahiretteki mutluluğumu elde etmiş olacağım. Ahiret kavramı, kişinin bu dünyadaki yaşam süresini ötelere uzatarak, yarara uzun vadeli bir bakış açısı kazandırır. Bir bireylerin ahlaki açıdan doğru olanları yapmasını ve yanlış olanlardan kaçınmasını, diğerleriyle işbirliğinde bulunmasını ve başkaları için özveride bulunmasını sağlamada, pazar rekabetinin ve devletin devreye girmesi her zaman mümkün olmayabilir. Yönetim, rekabeti kontrol altına almak ve sosyal yararı korumak için yasal düzenlemelerde bulunmaya çalışabilir. Yakalanmadan rekabeti engellemenin ve başkalarını hileli bir biçimde yönlendirme ve sömürmenin pek çok gizli şekli vardır. Pazardaki işletmeciler üzerinde doğru olanları kendiliklerinden yapmalarını, akitlerini ve diğer taahhütlerini sadakatle yerine getirmelerini ve rekabeti sakatlamaya veya haksız kazanç elde etmeye kalkışmamalarını sağlama hususunda devreye girecek olan bir iç saik olmadan, yönetimlerin bunların üstesinden gelmesi zor olabilir. Son tahlilde moral değerler, etkin bir motivasyon ve bunların hayata geçirilmesinde gerekli olan uygun bir ortam olmadan, sosyal yararı etkili bir biçimde korumak mümkün olmayabilir. Bu yönetim üzerindeki sosyal yararı koruma yükünü azaltabilir.

8. Tarihsel Bağlantı

İslâm ekonomisi, disiplinler arası bir konu olarak müfessir, fakih, tarihçi ve felsefecilerin eserlerinde İslâmî dünya görüşü dikkate alınarak bir süreç içerisinde geliştirilmiştir. Aralarında Ebû Yûsûf (ö. 798), el-Mes'ûdî (ö. 957), el-Mâverdî (ö. 1058), İbn Hazm (ö. 1064), es-Serahsî (ö. 1090), et-Tûsî (ö. 1093), el-Gazâlî (ö.1111), ed-Dîmeşkî (ö. 1175'den sonra), İbn Rüşd (ö. 1198), İbn Teymiye (ö. 1328), İbnü'l-Uhuvve (ö. 1329), İbnü'l-Kayyim (ö. 1350), eş-Şâtıbî (ö. 1388), İbn Haldûn (ö. 1406), el-Makrizî (ö. 1442), ed-Devvânî (ö. 1501) ve Şah Velîyullah (ö.1762)'ın da bulunduğu çok sayıda alim, yüzyılları aşkın bir süre içerisinde, çok değerli katkılarda bulunmuşlardır⁷. Bu alimler tabi ki ekonomi biliminde uzman kişiler değillerdi. İlimler arasındaki kesin çizgiler, o zamanlarda oluşmamıştı. Onlar bir dizi farklı alanlarda uzmanlaşmışlardı ve onların görüşleri geniş bir literatür içerisine yayılmış durumdaydı. O görüşlerden bazıları zamanın değişmesi ve savaşlar, özellikle Moğollar tarafından yapılan istila, sebebiyle kaybolmuş durumdadır (Rosenthal, 1947, 19; Sarton, 1927, I, 662). Onların eserlerinin pek çok bilimsel disiplini içerisine alacak şekilde hazırlanmış olmasının nedeni, muhtemelen, insan yararının sadece ekonomik değişkenlere bağımlı ayrı bir fenomen olarak tasarlanmamasıdır. Bu durum ahlaki, fiziki, sosyal, demografik ve politik olduğu kadar bir dizi ekonomik faktörlerin birbirlerini bütünler bir tarzda oluşturdukları ortak bir sonuç olarak görülmüştü. Bütün bu faktörlerin değerli katkıları bir araya getirmeden insanlığın ortak yararının gerçekleştirme mümkün değildi. Adalet bu yapıda çok önemli yer tutmaktaydı. İslâmî dünya görüşü içerisinde can alıcı özelliğinden ötürü bu bekleniyordu.

Yüzyılları aşan bu değerli katkılar, İbn Haldûn'un Mukaddime veya Tarihe Giriş adlı eseriyle zirveye ulaşmış gözükmetedir. İbn Haldûn bu eserinde ahlaki kuralların, fiziki, siyasi, ekonomik, sosyal, demografik ve tarihi faktörlerin, üç nesillik veya 120 yıllık bir zaman dilimi içerisinde, devlet ve medeniyetlerin yükseliş ve çöküşlerindeki karşılıklı etkileşimini analiz etmeye çalışmaktadır. Bu yüzden onun tahlili, durağan ve sadece ekonomik değişkenlere bağlı değildi. O, İslâm toplumunun çöküş sürecine yeni girdiği bir dönemde yaşamış olması (1332-1406) ve samimi bir Müslüman olarak bu gidişe bir dur demek istemesi sebebiyle, böyle bir tahlilde bulunma ihtiyacı hissetti. Elbette onun yaptığı sadece bundan ibaret değildi. Mukaddime ekonomik prensiplerle

⁷ Bu katkılardan bazıları hakkında özet bilgi için bk. Deshmogiyi, 1965; Islahi, 1996; Mirakhor 1987; Siddiki, 1992; Spengler, 1964.

ilgili önemli tartışmaları ve hiç kuşkusuz, İbn Haldûn'un ekonomik düşünceye orijinal katkılarının önemli bir bölümünü de içermektedir□.

Onun katkıları maalesef, İslâm dünyasında geliştirilmedi ve ilerletilmedi. Doğru bir şekilde geliştirdiği teoride vurguladığı gibi, bilimler ancak toplumun ilerlemesine paralel olarak kendiliğinden gelişmektedir (İbn Haldûn, ts, 434). Müslüman tarihçiler bu teoriyi açıkça desteklemektedir. 8. asrın ortalarından 12 asrın ortalarına kadar geçen süre içerisinde ilimler, İslâm dünyasında hızlı bir şekilde gelişmiştir. Gelişme, yavaş adımlarla iki yüzyıl daha devam etmiştir (Sarton, 1927-1948; Sezgin, 1984 ve devam eden yıllar). Bundan sonra, gelmediği durumda heyecan taşımaktan uzak olması kaçınılmaz olan bir gök kubbede, nadiren rastlanan bir parlak bir yıldız gözüksü. Ekonomi bilimi bunun dışında değildi. O, İslâm dünyasında unutulmasını sürdürdü. el-Makrizi (ö. 1442), ed-Davvai (ö. 1501) ve Şah Veliyullah (ö. 1762) gibi tecrit edilmiş ışıklar dışında, İbn Haldûn'dan sonra temel katkılar oluşturulmamıştır.

Sonuç olarak, hakim ekonomi bilimi Batıda 1890'larda, Alfred Marshall'ın *Principles of Economics* (Schumpeter, 1954, 21)⁹ adlı büyük bilimsel eserinin basımından sonra bağımsız bir ilmi disiplin haline gelmesine ve o zamandan bu yana gelişmesini devam ettirmesine rağmen, İslâm ekonomi bilimi, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, aynı kategoriye dahil olan İslâm sosyal bilimler ve ahlak felsefesinin ayrılmaz bir parçası olmayı sürdürdü. Savaştan sonra pek çok İslâm ülkesinin bağımsızlığını kazanması ve İslâmî vizyonu gerçekleştirmeye yardımcı olacak tarzda ekonomilerini geliştirmeye ihtiyaç duymaları, İslâm ekonomi biliminin ortaya çıkmasını hızlandırdı. Bu ihtiyaç, hakim ekonomi bilimi ve uzantılarınca yapılan iyi ve değerli çalışmaları gözden uzak tutma konusunda hiç kimseye baskıda bulunmamıştır. Blaug'ın (1980) şu görüşüne katılmamak mümkün değildir: "Ekonomi biliminin bugün itibarıyla ulaşmış olduğu kazanımların üzerine sünger çekme ve her şeyi onun başlangıç çizgisinden yeniden başlatma ile aynı anlama gelen herhangi bir metodolojik talep, kendi kendine zarar vermiş olacağından dolayı daha baştan davayı kaybetmiş olabilir."

9. Kazanımlar, Kusurlar ve Gelecekte Beklentiler

İslâm ekonomi bilimi şimdiye kadar İbn Haldûn'un çok disiplinli dinamiklerinin gerektirdiklerinin sadece dış yüzeyinden başlayabilmiştir. Şimdiye kadar yapılan

⁸ Bilgi için ayrıca, Resenthal gözetiminde yapılan *Mukaddime* tercümesine (1967) ve Issawi kontrolünde ondan yapılan seçmelere de bakınız. İbn Haldûn'un çok disiplinli dinamik modelinin detayları için, yakında çıkacak olan *The Future of Economics: An Islamic Perspective* (The Islamic Foundation, Leicestershire, UK, publishers) adlı kitabımın beşinci bölümüne bakınız.

⁹ Blaug'a (1985, 3) göre, ekonomi bilimi 1880'lerde akademik bir ilmi disiplin haline gelmiştir.

çalışmalardaki vurgular, ideal İslâm ekonomi biliminin ne olduğunu, sosyalizm ve kapitalizmden nasıl farklı olduğunu ve İslâmî dünya görüşü çatısı altında pazarların işleyişlerinin, pazar sisteminin göze çarpan bazı haksızlıklarını en aza indirmede ve devlete gereğinden fazla iş bırakmadan bütün insanların yararını sağlama hususunda olumlu bir baskı oluşturmada niçin yardımcı olması gerektiğini açıklamaya yöneliktir. Tartışmaların çoğu, normatif bir yapıdadır: (bireyler, aileler, şirketler, hayır kurumları, pazarlar ve yönetimler gibi) bütün ekonomik amillerin, İslâmî normlar ışığında ne şekilde davranmasının beklendiği konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu durum, İslâm tarihinde farklı zamanlarda kısa sürelerle de olsa aktüel olarak bir ekonomik sistemin var olduğunu ve bunun olumlu sonuçlar doğurduğunu gösteren bazı münferit tarihi bilgilerle desteklenmektedir. Bu doğaldı ve gerçekte gerekliydi. Ekonomi bilimi, dünya görüşü ve toplumun ekonomik yapısıyla çok yakından bağlantılıdır. Çünkü, İslâm ekonomi bilimi hakkında bu tür açıklamalarda bulunmadan, istenen doğrultuda onu geliştirmek mümkün olamamaktadır¹⁰.

Bu gün itibariyle yeterli olmaktan uzak olsa da, literatür oluşturulmaya çalışılan diğer bir önemli alan da İslâmî finansdır. Krediden çok adalet dayanan bir ekonomi anlayışının, büyük ölçüde krediye, özellikle kısa vadeli krediye dayanan bir ekonomik yaklaşımdan daha başarılı olduğunu göstermek için yoğun bir çaba harcanmaktadır (Mills ve Presley, 1999, 58-72 ve 114-120; Chapra, 1985, 107-145; 1992, 327-334). Makro ekonomide de bazı ilerlemeler kaydedilmiştir. İslâmî vizyonun dikkate değer bir tartışması yapılmaktadır (Ahmad ve Awan, editörler, 1992; Khan, 1994). İslâmî değerlerin ve kurumların nasıllığını ve ekonomi, toplum ve siyasetin farklı sektörlerinin bu vizyonu gerçekleştirmede birbirlerini etkilemelerini gösterebilecek teorik bir makro ekonomik model yoktur. Uygun bir makro ekonomik siyaset paketi bu yüzden geliştirilememiştir. Çok az bir ilerleme yapılan alan ise, mikro ekonomidir. Makro ekonomik hedeflerle, farklı ekonomik amillerin davranışları ve istenen hedefleri gerçekleştirebilecek sosyo-ekonomik ve siyasi reformun türü arasında bir bağlantı kurmak mümkün olamamaktadır. Yalçıntaş'ın (1986, 38), "İslâmî değerlerin sınırları içerisinde mikro ekonomik teoremin inşası, İslâm ekonomi biliminin yerine getirmesi gereken en önemli görevdir" şeklindeki belirlemesi haklı bir gerçeğe işaret etmektedir.

Ekonomi bilimi içerisinde, devlete fazla iş düşmeden, İslâmî vizyonun gerçekleşmesine yardımcı olabilecek ahlaki bir yapının nasıl içselleştiğini gösteren bazı

¹⁰ Zerka'ya (1986) göre İslâm ekonomi bilimi "bir yönüyle 'ekonomik sistem', bir yönüyle de 'ondan ekonomik tahliller'dir.

değerlerin varlığına rağmen, şüphesiz ki bu tür bir tartışma bizi fazla ilerilere götürmemektedir. Çünkü, geri kalmış, parçalanmış ve eğitim seviyesi düşük olan ülkeler bireysel ve sosyal davranışlarda veya İslâm ülkelerinin hukuki, sosyal, siyasi ve ekonomik kurumlarında İslâmî değerler yansıtılmamaktadır. İslâmî normlardan büyük oranda bir sapma vardır. Sahtekarlık, rüşvetçilik, israf, savurganlık, dakik olamama ve insaftan yoksun olma gibi ahlaki açıdan yanlış olan bir dizi çarpıklık, güven ve kendi kendini güçlendiren mekanizmaların işleviyle zamanla önlenmiş olacaktır. Sapma, güçlü bir adalet, gelişme ve genel yarar sarkacına dönüşüyor (bk. Chapra, 1992, 251-338). Bu sapmanın sebebini gösteremezse, İslâm ekonomi bilimi üzerine düşen görevi eksiksiz yerine getirmiş sayılmaz.

Diğer toplumlar, yüzeysel bir sekülerist ve bir yansız duruşa rağmen, değerlerini şekli bir takım kurumlara dönüştürmüşlerdir (Organization for Economic Cooperation and Development, 1996). Onlar hukuki bir yapı ve hükümet görevlileri için özel bir davranış kodu ve şeffaflık, hukuk devleti, kamu sorumluluğunu sağlamak ve devlet adına bilgi toplayanları korumak için mekanizmalar oluşturmuşlardır. Onlar yine ihlal edenlerin kaçıp kurtulmasını zorlaştıracak yeterli derecede kontrol, denge ve bağlantı mekanizmaları oluşturdular. İslâm ülkeleri bunun gerisinde kalmışlardır. Sorulması gereken şey, İslâm ülkelerinin niçin geri kalmış olduklarıdır. Fiziki, sosyal, siyasi ve tarihi yapılarını tahlil etmeden bu soruya cevap vermek mümkün değildir. Müslümanların sıkıntılarının ana sebeplerinden birisi, siyasi sistemlerinin başarısızlığı olabilir. Tamamen demokratik, halkına karşı sorumluluk taşıyan bir hükümete sahip, basını gerçekten özgür, mahkemeleri siyasi baskılardan uzak ve zenginliğine veya fakirliğine bakılmaksızın hukukun herkese adil ve tarafsız olarak uygulandığı, bir İslâm ülkesi neredeyse yok gibidir. Bu, açıkça yönetimle ilgili İslâmî normların ihlalidir. Sonuç şudur: kıdemli hükümet görevlileri bozulmayı, haksızlığı ve yetersizliği önleyemediler. Bu durum, özendirici ve caydırıcı unsurların etki ve tarafsızlığını engellemekte ve İslâmî normların ihlali için uygun bir ortam yaratmaktadır. Bu sebeple, bu ülkelerin kaynakları insanların yararı doğrultusunda verimli ve adil bir biçimde kullanılmamaktadır. Ayrıca, İslâm ülkelerinde var olan bütçe, ödemeler dengesi, ağır yük getiren yüksek borçlanma, düşük ücretler, yatırım ve reel büyüme, yüksek enflasyon oranları ve işsizlik, gelir ve servette aşırı dengesizlikler ve fakirlerin dayanılmaz sosyo-ekonomik şartlarını da içerisine alan çok önemli bazı problemlerin bilimsel analizinde İslâm ekonomi biliminde göze batan eksiklikler vardır.

İbn Haldûn'un toplumu için, çok çeşitli problemlerin sebebini ortaya çıkarma hususunda çok disiplinli yaklaşımı benimseyerek ve bu analizin ışığında kapsamlı, iyi harmanlanmış ve kullanışlı bir reform programı önererek yapmış olduklarından başka çıkış yolu yoktur. Onun önerdiği çok disiplinli dinamik modelin içerisinde, sadece ahlaki veya ekonomik değişkenlere yoğunlaşmak, adaletli bir gelişim çizgisini sürdürmesi hususunda, İslâm dünyasını fazla ilerilere götüremeyebilir.

İslâm ekonomi bilimi, bir kısım önemli ekonomik değişkenler hakkında, güvenilir bilgiler toplamaya da ihtiyaç duyar. Bu konuda aktüel durumu ve sebepleri bilmeden, sosyal, ekonomik ve siyasi değişikliklerle ilgili iyi tasarlanmış bir program hazırlamak mümkün olmayabilir. Bilgi oluşturmak şeffaflığı doğurur ve bazı yönetimlerin hoşlanmayacağı doğru resmi açığa çıkarır. Bu sebeple, reform için gerekli olan ön şartlardan birisi, gerekli olan bilginin biriktirilmesi, basımı ve onların bilimsel analizidir. Eksik olan özellikle, gelir ve servetin dağıtımı, yerine getirilmesi gereken şeylerin boyutları ve hayatın özellikle haksızlığa uğramış olanların hayatlarının doğası ve niteliği hakkındaki bilgidir. Bu tür bilgi olmadan, kaynakların dağıtım ve paylaşımında hakim olan adaletin oranını bilmek mümkün olmamaktadır. Bu realite, Müslüman bir toplumun ekonomisinin İslâm'a uygunluğu konusunda yargıda bulunmada en can alıcı ölçüttür. Devlet gelirleri, harcamaları, bireylerin tüketim, tasarruf ve yatırım davranışları ve nüfus, istihdam, işsizlik, köle, kadınlar, çalışan çocuklar, haftalık ve aylık ücretler, çalışma şartları, çalışma usulleri ve verimlilik gibi farklı sektörler hakkında İslâmî normlardan sapmaları ortaya koyabilecek yeterli veri tabanı mevcut değildir. Bu yapıldığında tüketim, tasarruf ve yatırım toplamı, büyüme ve istikrar ve gelir dağılımı gibi konularında İslâmî değerlerin ve kurumların tanıtılmasının etkisi analiz edilerek, İslâm ekonomi bilimine önemli katılar sağlayabilir.

İslâm ekonomi biliminin pratik varlık nedeni, geçmişte İslâm ülkelerinde yaşanan çıkış ve inişleri, İslâmî normlarla ekonomik araçların aktüel davranışları arasındaki arayışı ve İslâm ülkelerinin karşılaştıkları problemlerin sebeplerini açıklama göreviyle yakından ilişkilidir. İslâm ülkelerinin kendi içlerindeki dengesizlikleri azaltma ve onunla eş zamanlı olarak İslâmî vizyonu yaşama geçirme şeklindeki bu zor görevlerini İslâmî öğreti ışığında, hakkıyla ifa etmelerine imkan tanıyan dengeli bir siyasi öneriler paketi sunulamamıştır. Üstelik, onun teorik yapısı da, özellikle ölçülebilir ekonomik değişkenlere dikkat çeken ve genellikle ahlaki, fiziki, ekonomik, sosyal ve siyasi faktörlerin karmaşık tarihi etkileşimini tartışmaktan kaçınan hakim ekonomi anlayışının deli gömleğini çıkarabilmekten uzaktır. İslâm ekonomi bilimi bu yüzden,

“Batı ekonomi düşüncesinin merkez çekim kuvvetinden kurtulmada başarılı olamamış ve bir çok açıdan, pek çok sistemin oluşumuna katkıda bulunduğu bu entelektüel ağa düşmekten kurtulamamıştır (Nasr, 1991, 388). Çeşitli toplumların uygulamalarındaki farklılıkları, bütün insanların yararına saygı duyma ile açıklamak mümkün değildir.

Potansiyel tabi ki büyüktür, ama yakın gelecekle ilgi beklentiler çok üst düzeyde gerçekleşmeyebilir. Müslüman toplumların, en azından yakın gelecekte, İslâm’ın arzuladığı ve Müslüman ekonomistlerin tahlillerinde varsaydıkları manevi açıdan yüksek düzeye ulaşması mümkün olmayabilir. Hatta, kaynakların ve siyasi desteklerin azlığı, veri tabanının bulunmaması ve modeller içerisinde bir arada bulundurulması gereken bir dizi sosyo-ekonomik ve siyasi değişkenlerin ölçümündeki güçlükler sebebiyle, İslâm ekonomisinden beklenen bütün bu görevlerin gerçekleşmesi, hemencecik mümkün olmayabilir. Büyük gayretler gösterdikten sonra bile, önemli kazanımlar elde edilemeyebilir. Bu disiplin, bir gelişim sürecinden geçtikten sonra zaman içerisinde olgunlaşacaktır. İyi ki bu disiplin, diğer sosyal bilimlerden olduğu kadar klasik, sosyal, hümanistik ve kurumsal ekonomi bilimince geliştirilen analiz araçlarından yararlanma şansına sahiptir.

KAYNAKLAR

- Ahmad, A., & Awan, K. R. (Eds.). (1992). *Lectures on Islamic Economics*. Jiddah): IDB.
- Blaug, M. (1980). *The Methodology of Economics or How Economists Explain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blaug, M. (1985). *Economic Theory in Retrospect*, 4th ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brzezinsky, Z. (1995). *Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*. New York: Touchstone Book,
- Caws, P. (1967). Scientific method. In P. Edwards (Ed), *The Encyclopedia of Philosophy* (s. 339-43). London: Macmillan.
- Chapra, M. U. (1985), *Towards Just Monetary System*. Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Chapra, M. U. (1992). *Islam and the Economic Challenge*. Leicester, U. K.: The Islamic Foundation.
- Chapra, M. U. (1996). *What is Islamic Economics?* Jiddah: IRTI.
- de Shmogyi, J. N. (1965), Economic theory in classical Arabic literature. *Studies in Islam* (January), 1-6.
- Easterlin, R. (1973). Does money buy happiness? *The Public Interest* (Winter).
- Easterlin, R. (1995). Will raising the incomes of ail increase the happiness of all? *J Econ Behav Org*, 27, 35-48.
- Feyerabend, P. (1993). *Against Method*, 3rd ed. London: Verso.
- Hodgson, M. G. S. (1977). *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Ibn Khaldun, 'Abd al-Rahman. *Muqaddimah*. Cairo: Al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra.
- Islahi, A, A. (1996). *History of Economic Thought in Islam*. Aligarh, India: Department of Economics, Aligarh Muslim University.
- Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank. (1986). *Problems of Research in Islamic Economics*, Jeddah: Islamic Research and Training Institute.
- Issawi, C. (1950), *An Arab Philosophy of History. Selections from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1332-1406)*. London: John Murray.
- Khan, M. F. (1994). *Essays in Islamic Economics*. Leicester, UK: The Islamic Foundation, 1994.
- Machlup, F. (1978). *Methodology of Economics Other Social Sciences*. New York: Academic Press.
- Masud, M, K. (1977). *Islamic Legal Philosophy. A Study of Abu Ishaq al-Shatibi's Life and nought*. Islamabad: Islamic Research Institute.
- Mills, P. S., & Presley, J. R. (1999). *Islamic Finance: Theory and Practice*. London: Macmillan Press.

- Mirakhor, A. (1987). The Muslim scholars and the history of economics: a need for consideration. *Am J Islamic Soc Sci* (December), 245-76.
- Myers, D. G. (1993). *The Pursuit of Happiness. Who is Happy and Why?* New York: Avon.
- Nasr, S. V. R. (1991). Islamisation of knowledge: a critical overview. *Islamic Studies*, (Autumn), 387-400.
- North, Douglass C. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nyazee, I. A. K. (1994). *Theories of Islamic Law, The Methodology of Ijtihad*. Islamabad: IIIT.
- OECD. (1996). *Ethics in the Public Service. Current Issues and Practice*. (Paris: OECD. Public Management Occasional Papers, No. 14).
- Oswald, A. J. (1997). Happiness and economic performance. *Econ J*, (November), 815-831.
- Oswald, A. J., Frank, R. H., & Ng, Y. -K. (1997). Economics and happiness. *Econ J*, (November), 1812-1858.
- Raysuni, A. (1992). *al-Nazariyyah al-Maaasid 'Inda al-Imam al-Shatibi*, 2nd ed. Riyadh: Al-Dar al-Alamiyyah lil Kitab al-Islami.
- Rosenthal, F. (1947). The technique and approach of Muslim scholarship. *Analecta Orientalia* (Rome, Pontificam Institutum Biblicum) 24.
- Rosenthal, F. (1958). *Ibn Khaldun. The Muqaddimah, An Introduction to History*, 1st ed. (2nd ed, 1967; 3 volumes). London: Routledge and Kegan Paul.
- Sarton, G. *Introduction to the History of Science*. (3 volumes issued between 1927 and 1948, the 2nd and 3rd in two parts each.) Washington: Carnegie Institute,
- Schumpeter, J. A. (1954). *History of Economic Analysis*. (Elizabeth B. Schumpeter, Ed.). New York: Oxford University Press.
- Sezgin, F. (1983). *Tarikh at- Turath al- 'Arabi* (History of Arab Legacy) (Mahmud Fahmi Hijazi, Trans.). Riyadh: Imam Muhammad ibn Saud Islamic University (First volume, followed by other volumes in later years).
- Siddiqi, M. N. (1992). History of Islamic economic thought. In *Ahmad and Awan* (pp. 69-90).
- Spengler, J. (1964). Economic thought of Islam: Ibn Khaldun. *Comparative Studies in Society and History*, 6, 268-306.
- Yalcintas, N. (1986). Problems of research in Islamic economics: general background. In Islamic Research and Training Institute, s. 23-41.
- Zarqa, M. A. (1986). Problems of research in the theory of Islamic economics: suggested solutions, in Islamic Research and Training Institute, s. 52-63.